

**วิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์
ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**
Moral Pedagogy of Buddhist Monks in Mahachulalongkornrajavidyalaya

พระราชรัตนมุนี (บุญเทียม ญาณินโท)*

Phrarajrattanamuni (Buntiam Yaninto)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ประเทศไทย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University of campus

the Palibuddhakot Nakornpatom, Thailand

Email : niwes2000@gmail.com

Received : October 5, 2017

Revised : February 9, 2019

Accepted : March 9, 2019

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์คือ ๑) เพื่อศึกษาสภาพการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒) เพื่อพัฒนาแนวทางวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๓) เพื่อนำเสนอแนวทางวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตามตัวแปรลักษณะข้อมูลทั่วไปที่ได้มาจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน ๑๕ รูป/คน และที่ได้มาจากการจากผู้ทรงคุณวุฒิในการประชุม Focus Group จำนวน ๑๕ รูป/คน ผลการวิจัยพบว่า ๑) ต้องมีระบบการสอน โดยยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง (Children Center) ๒) ต้องมีพุทธวิธีการสอน ของพระพุทธองค์มี ๔ ประการ คือ แจ่มแจ้ง จูงใจ แก่ลัวกล้า และร่าเริง ๓) ต้องมีรูปแบบวิทยาการการสอน ให้ผู้เรียนรู้จักใช้สมองวิเคราะห์เป็น คิดเป็น ไม่ใช่ท่องจำ ๔) ต้องมีการประยุกต์ทฤษฎีวิทยาการ ไปใช้ในการบริหารจัดการในการเรียนการสอน ๕) ต้องมีระบบการสอนที่เป็นรูปแบบ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยซึ่งเป็นการสอนที่เป็นระบบที่นิสิตต้องเรียนวิชาแกนคือวิชาพระพุทธศาสนาและเลือกเรียนวิชาอื่น ๆ ตามสาขาที่ตนเองสนใจ การสอนก็เป็นระบบที่แน่นอน ๖) ต้องมีพุทธวิธีการสอน โดยพระสงฆ์ทุกรูป ที่เป็นนิสิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จะต้องได้รับการอบรมพุทธวิธีการสอนในรูปแบบต่าง ๆ ๗) ต้องมีรูปแบบวิทยาการ หรือกระบวนการขั้นตอนในการเรียนการสอน ๘) ต้องมีการประยุกต์ทฤษฎีวิทยาการการสอน ทำสื่อการสอน สื่อสิ่งแวดล้อม สื่อบุคคล สื่อธรรมชาติที่พระพุทธองค์ทรงใช้สอน แสดงธรรม และทฤษฎีการสอนต่าง ๆ

* พระราชรัตนมุนี (บุญเทียม ญาณินโท), ผศ.,ดร. Phrarajrattanamuni (Buntiam Yaninto), Asst.Prof.Dr.

การประยุกต์ทฤษฎีวิทยาการการสอน ควรบูรณาการองค์ประกอบ ให้เหมาะสมและกลมกลืนกับทฤษฎีระบบการสอน พุทธวิธีการสอน ซึ่งมีสาระสำคัญได้แก่ ผู้สอน ผู้เรียน สื่อการเรียนการสอน รวมถึงปัจจัยสภาพแวดล้อมและทรัพยากรที่มีอยู่ในแต่ละโรงเรียน และชุมชนนั้นๆ

คำสำคัญ : การสอนศีลธรรม, พระสงฆ์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

Abstract

The objectives of research were: 1) to study the situation teaching of Buddhist monks in Mahachulalongkornrajavidyalaya University 2) to develop the method moral pedagogy of Buddhist monks in Mahachulalongkornrajavidyalaya 3) to propose the method moral pedagogy of Buddhist monks in Mahachulalongkornrajavidyalaya. The principle individual character data has gained from the interviewers' qualified amount 15 persons and qualifies committee from focus group seminar as researcher specified; The results found that; 1) Have to be method teaching by Children Center 2) Have to be the Buddha's style or manner of teaching namely verification, inspiration, encouragement, and joy 3) Have to form teaching then motivate students how to get how to know not only remember. 4) Have to be applying theories for management studies. 5) Have to be system study in Mahachulalongkornrajavidyalaya University has core value for Buddhist studies then integrate other subjects interesting. 6) Have to be the Buddha's style all Buddhist Monks in Mahachulalongkornrajavidyalaya University must be gotten cultivate about Buddha's style or manner of teaching. 7) Have to form for moral pedagogy or process teaching. 8) Have to applying moral pedagogy and instrument teaching for environment person natural as the Buddha was teaching and theory for teaching. The applying theory teaching should have integrated for absolutely with system teaching Buddha's style system for pedagogy significant namely teachers' students' instruments environment and resource as impact in school and society.

Keywords: Moral Pedagogy, Buddhist Monks, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

บทนำ

การศึกษาเป็นหัวใจสำคัญในการพัฒนาเด็กและเยาวชนของชาติให้มีความรู้ ความสามารถในการเติบโตเป็นพลังของชาติที่ดีในอนาคต ดังพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานแก่คณะครูและนักเรียนที่ได้พระราชทานรางวัลเมื่อวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๒๔ อันเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นความสำคัญของการศึกษา เพราะเป็นวิทยาการให้เกิดความเจริญทั้งแก่ตนเอง ครอบครัว สังคม และประเทศชาติ

การศึกษาเป็นวิทยาการสำคัญในการสร้างและพัฒนาองค์ความรู้ ความคิด ความประพฤติดี และคุณธรรมของบุคคล สังคม และประเทศชาติ ให้การศึกษาที่ดีแก่เยาวชนได้อย่างครบถ้วนพอเหมาะกัน ทุกๆ ด้าน สังคมและประเทศชาติจะมีพลเมืองที่มีคุณภาพ ซึ่งสามารถธำรงรักษาความเจริญมั่นคงของประเทศชาติได้ และพัฒนาให้ก้าวหน้า^๑

ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ เกี่ยวกับเหตุผลในการเกิดขึ้นของสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ และในขณะเดียวกัน พระอัสสชิเถระได้นำคำสอนพระศาสดาไปสอน สารีบุตรปริพาชกว่าดังนี้ ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติทรงสอนอย่างนี้ สารีบุตรปริพาชกได้ดวงตาเห็นธรรม ครั้นได้ฟัง ธรรมปริยายนี้ ดวงตาเห็นธรรม ปราศจากอวลี ปราศจากมลทินว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา^๒ มีวิทยาการหรือวิทยาการแห่งการเรียนรู้ของพระสารีบุตร ดังนั้น หลักศีลธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา เป็นวิทยาการหรือวิทยาการที่ส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้นำไปพัฒนาตนและสังคม เช่นหลักอริยสัจจ์ เป็นวิทยาการที่ส่งเสริมการแก้ปัญหาชีวิต หลักปฏิจกสมุปปาทเป็นวิทยาการในการเรียนรู้มุ่งสู่ความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงาน ประกอบไปด้วยสายเกิดสมุทัยวาร และหลักศีลธรรมคำสอนอื่นๆ ที่ส่งเสริมการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องที่พึ่งตนเอง สังคม ครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อได้รับมอบภารกิจโครงการพระสอนศีลธรรม ในโรงเรียน พร้อมทั้งงบประมาณมาแล้ว เพื่อให้การดำเนินงานโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน มีประสิทธิภาพและเกิดประโยชน์อันพึงประสงค์ คือนักเรียนได้รับการปลูกฝังในเรื่องคุณธรรมจริยธรรม จากพระสอนศีลธรรมโดยตรงและค้ำค้ำกับงบประมาณที่ได้รับ จึงได้เตรียมแผนปฏิบัติการรองรับ การดำเนินการโครงการพระสอนศีลธรรมอย่างเป็นระบบ และได้ดำเนินการประสานงานกับพระสงฆ์

^๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, ภูมิพลอดุลยเดช, คำสอนพ่อ : ประมวลพระบรมราโชวาทและพระราชดำริ เกี่ยวกับเด็กและเยาวชน. พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์กรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๒, หน้า ๘๗.

^๒ พระไตรปิฎกภาษาไทย. พระวินัยปิฎก มหาวรรค ภาค ๑. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

สถานศึกษา และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดยได้มีการประชาสัมพันธ์โครงการพระสอนศีลธรรม และจัดอบรมถวายความรู้เพิ่มประสิทธิภาพพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนทั่วประเทศ เพื่อสร้างศักยภาพในการทำงานให้เป็นที่ยอมรับในสถานศึกษา และเพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมให้กับนักเรียนได้มีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง พร้อมกับมีความประพฤติที่ดีงามอย่างเป็นระบบ โดยจัดแผนการดำเนินการให้เป็นไปอย่างมีคุณภาพและมีประสิทธิภาพ เน้นการบริหารแบบมีส่วนร่วมซึ่งมีกระบวนการบริหารโครงการ คือ

๑. แต่งตั้งคณะกรรมการบริหารโครงการเป็นการเฉพาะ และกระจายภารกิจให้หน่วยงานของมหาวิทยาลัยในส่วนภูมิภาคได้ร่วมมือช่วยกันบริหารโครงการให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลแบ่งเขตพื้นที่รับผิดชอบ และกำหนดผู้รับผิดชอบ

๒. ตั้งสำนักงานโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อำเภอมโนรมย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๓. ตั้งศูนย์ปฏิบัติการโครงการพระสอนศีลธรรมของมหาวิทยาลัย ในส่วนภูมิภาคอีก ๑๘ หน่วย

๔. จัดประชุมคณะกรรมการบริหารโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนอยู่เป็นนิจ ประชุมปฐมนิเทศพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนทั่วประเทศทุก ๆ ปี

๕. การจัดทำคู่มือหนังสือสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา พ.ศ.๒๕๔๔ และจัดทำเว็บไซต์เพื่อเป็นช่องทางในการสื่อสารประชาสัมพันธ์โครงการ

๖. การสัมมนาเชิงปฏิบัติการเข้มข้น วิทยาการแกนนำสำหรับสอนสาระการเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนา การอบรมพัฒนาเพิ่มประสิทธิภาพให้กับพระสอนศีลธรรมครบถ้วนทุกรูป

๗. การทำวิจัยเพื่อติดตามประสิทธิภาพของพระสอนศีลธรรม การนิเทศและการติดตามประเมินผล

๘. จัดประชุมสัมมนาทบทวนการบริหารโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน การรับสมัคร/คัดเลือกพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนทั่วประเทศ

๙. การจัดถวายค่าตอบแทนเป็นรายเดือน โดยผ่านบัญชีธนาคารสนับสนุนการดำเนินงาน

๑๐. จัดสัมมนาพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธร่วมกับ สพฐ. เพื่อพิจารณาคัดเลือกโรงเรียนวิถีพุทธชั้นนำและมอบโล่รางวัลพร้อมทุนพัฒนาโรงเรียนวิถีพุทธ

๑๑. จัดโครงการอบรมพระนิเทศเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จำนวน ๕ รุ่น รวม ๖๗๘ รูป

๑๒. จัดมหกรรมส่งเสริมศีลธรรมและประกวดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนด้านพระพุทธศาสนา เพื่อฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เพื่อหาผู้ชนะเข้ารับทุนการศึกษา เกียรติบัตร โล่รางวัลพระราชทานสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี^๑

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้มีประกาศแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ประกอบด้วย

๑. คณะกรรมการที่ปรึกษา

๒. คณะกรรมการอำนวยการ ซึ่งมีพระพรหมบัณฑิต อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นประธาน

๓. คณะกรรมการดำเนินงาน ซึ่งมีพระราชมณเฑียร รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร เป็นประธาน เพื่อกำหนดนโยบายและการวางแผนงานบริหารโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน เพื่อให้การดำเนินโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน เป็นไปตามวัตถุประสงค์ สอดคล้องกับนโยบายของรัฐบาลอย่างมีประสิทธิภาพ

คณะกรรมการบริหารโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ได้มีการประชุมกันอย่างต่อเนื่อง และเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากยิ่งขึ้น มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จึงได้แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนทั่วประเทศอีก ๒๕ ชุด โดยสัมพันธ์กับคณะสงฆ์ทั้ง ๑๘ ภาค มีผู้บริหารระดับสูงของมหาวิทยาลัยเป็นประธาน คณะกรรมการอำนวยการดูแลในแต่ละพื้นที่

คณะกรรมการแต่ละชุดจะมีหน้าที่รับนโยบาย แผนการดำเนินการจากคณะกรรมการบริหารโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนของส่วนกลางไปปฏิบัติ พร้อมทั้งอำนวยการโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนของพื้นที่ที่ได้รับผิดชอบประจำหน่วยงานของตน เพื่อควบคุมดูแลส่งเสริมภารกิจของโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนให้มีประสิทธิภาพ ซึ่งคณะกรรมการโครงการพระสอนศีลธรรมในแต่ละพื้นที่ได้จัดประชุมเชิงปฏิบัติการพร้อมทั้งได้ประสานงานกับคณะสงฆ์เขตพื้นที่การศึกษา สถานศึกษา ตลอดถึงหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิด

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้ร่วมส่งเสริมสนับสนุนการศึกษาตรงตามความมุ่งหมายของ พรบ.การศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๔๒ อย่างเป็นรูปธรรม ปัจจุบันรัฐบาลมอบหมายให้มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย บริหารโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน ซึ่งมีพระสงฆ์ในแต่ละท้องถิ่นเข้าไปช่วยสอนศีลธรรมทั่วประเทศ จำนวน ๑๘,๐๐๐ รูป

^๑ สำนักงานพระสอนศีลธรรม, สุนิธิบุตร งานมหกรรมส่งเสริมศีลธรรม และการประกวดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนด้านพระพุทธศาสนา, เฉลิมพระเกียรติ ๖๐ พรรษา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๘.

จากการประเมินโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน เรื่องรายงานผลการประเมินโครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน โดย พระศรีธรรมภาณี และคณะ พบว่า ด้านผลผลิตจากการสอนศีลธรรมในโรงเรียนของพระสงฆ์ นักเรียนนำหลักธรรมคำสอนที่ได้ศึกษามาเป็นหลักในการตัดสินใจแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว นักเรียนตั้งใจฟังคุณครูและมีสมาธิในการเรียนวิชาพระพุทธศาสนา ทำให้มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ในเรื่องต่างๆ ได้ดี ถูกต้อง^๕ ที่ผ่านมามีพบว่าพระสอนศีลธรรมควรได้มีระบบและรูปแบบวิทยาการการสอนที่เหมาะสมและมีประสิทธิภาพ

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจทำการวิจัยเรื่อง วิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อจะได้นำผลการวิจัยนี้ไปบูรณาการประยุกต์ใช้ให้เกิดการพัฒนาพระสงฆ์สอนศีลธรรมในโรงเรียนอย่างมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

วัตถุประสงค์การวิจัย

๑. เพื่อศึกษาสภาพการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒. เพื่อพัฒนา วิธีการสอน หลักแนวคิด ทฤษฎี ตามแนวทางวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. เพื่อนำเสนอ วิธีการสอน หลักแนวคิด ทฤษฎี ตามแนวทางวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิธีดำเนินการวิจัย

ขอบเขตด้านเนื้อหา

๑. วิทยาการแห่งการเรียนรู้หลักศีลธรรมคำสอนตามแนวทางพระพุทธศาสนา
๒. วิทยาการในการเรียนรู้ตามหลักพุทธธรรม
๓. การเรียนรู้ในการพัฒนาตนเอง
๔. การเรียนรู้ในการพัฒนาคน สังคม และประเทศชาติ
๕. หลักศีลธรรมคำสอนที่เป็นองค์ประกอบของการเรียนรู้ในการบูรณาการวิทยาการแห่งการเรียนรู้ตามหลักของโครงการพระสอนศีลธรรมมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

^๕ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. แผนยุทธศาสตร์พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน. ในช่วงแผนพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ฉบับที่ ๑๑ (๒๕๕๕-๒๕๕๙), หน้า ๕-๗.

ขอบเขตด้านผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

๑. บุคคลผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ ได้แก่ ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ด้านหลักศีลธรรมคำสอนตามแนวทางพระพุทธศาสนา จำนวน ๑๕ รูป/คน

๒. บุคคลผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ ได้แก่ ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญและมีประสบการณ์ในการสอนศีลธรรมคำสอน ด้านการศึกษา ด้านบริหารการศึกษา และด้านพุทธธรรม โดยการเลือกเจาะจง (Purposive Selection) จำนวน ๑๕ รูป/คน

๓. ผู้ทรงคุณวุฒิจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวน ๑๕ รูป/คน เพื่อทราบข้อมูลจากการสัมภาษณ์เกี่ยวกับ ระบบการสอน พุทธวิธีการสอน รูปแบบวิทยาการการสอน และการประยุกต์ทฤษฎีวิทยาการ

๔. ผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับด้านการสอนศีลธรรม คำสอน ด้านการศึกษา ด้านบริหารการศึกษา และด้านพุทธธรรม จำนวน ๑๕ รูป/คน เพื่อทราบข้อมูลจากการสัมภาษณ์เกี่ยวกับ วิธีการสอน หลักแนวคิด ทฤษฎี ระบบการสอน พุทธวิธีการสอน วิทยาการการสอน และการประยุกต์ทฤษฎีวิทยาการ

ขอบเขตด้านสถานที่

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ขอบเขตด้านระยะเวลา

การวิจัยครั้งนี้ได้มีการดำเนินการจัดทำเครื่องมือ เก็บรวบรวมข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูล ระหว่างเดือน สิงหาคม ๒๕๕๘ ถึงเดือน สิงหาคม ๒๕๕๙

สรุปการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “วิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย” ในครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสภาพการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อพัฒนาแนวทางวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และเพื่อนำเสนอแนวทางวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปัญหาที่ต้องการทราบคือ วิทยาการการสอนศีลธรรมเพื่อการเรียนรู้ตามหลักพระพุทธศาสนา มีเทคนิควิธีการสอนอย่างไร วิทยาการการสอนศีลธรรมเพื่อการเรียนรู้ตามแนวคิด ทฤษฎี หลักธรรมคำสอนศีลธรรม ศึกษาอะไรบ้าง บุรณาการเพื่อประยุกต์ใช้วิทยาการการสอนศีลธรรมในการพัฒนาตนเอง สังคม ประเทศชาติ ได้อย่างไร เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยในครั้งนี้เป็นบุคคลผู้ทรงคุณวุฒิที่ให้ข้อมูลสำคัญ ประกอบด้วย บุคคลผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ ได้แก่ ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ด้านหลักศีลธรรมคำสอนตามแนวทางพระพุทธศาสนา จำนวน

๑๕ รูป/คน บุคคลผู้ให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ ได้แก่ ผู้ทรงคุณวุฒิที่มีความเชี่ยวชาญและมีประสบการณ์ในการสอนศีลธรรมคำสอน ด้านการศึกษา ด้านบริหารการศึกษา และด้านพุทธธรรม โดยการเลือกเจาะจง (Purposive Selection) จำนวน ๑๕ รูป/คน ผู้ทรงคุณวุฒิจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จำนวน ๕ รูป/คน และผู้ทรงคุณวุฒิเกี่ยวกับด้านการสอนศีลธรรม คำสอน ด้านการศึกษา ด้านบริหาร การศึกษา และด้านพุทธธรรม จำนวน ๑๕ รูป/คน โดยมีสรุปผลการวิจัย การอภิปรายผล และข้อเสนอแนะ ดังนี้

สรุปผลการวิจัย

สรุปได้ว่า ทำให้ได้รับแนวคิดที่สอดคล้องเกี่ยวกับวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในการ เรียนรู้ตามหลักธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาและสอดคล้องตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังนี้

๑. ได้ศึกษาสภาพการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๒. ได้พัฒนาแนวทางวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัย
๓. ได้นำเสนอแนวทางวิทยาการการสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-ราชวิทยาลัยเพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการสอนศีลธรรมของครูพระสอนศีลธรรมในโรงเรียนและสถานศึกษา ทุกระดับ

การอภิปรายผล

มีข้อค้นพบใหม่จากการอภิปรายผลการวิจัยการวิเคราะห์ข้อมูลจากคำถามเกี่ยวกับวิทยาการ การสอนศีลธรรมของพระสงฆ์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีทัศนะเกี่ยวกับระบบการสอน ว่า ในยุคปัจจุบัน มีผลข้อมูลที่พึงตระหนักที่สอดคล้องกับวิทยาการการสอนศีลธรรมในมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ควรคำนึงถึงประเด็นที่สำคัญ ๕ ประการ คือ

๑. ต้องมีระบบการสอน โดยยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง (Child Center) เพราะระบบการสอนคือ การพัฒนาผู้เรียนไปสู่จุดหมาย โดยมีวิธีต่าง ๆ เช่น

- ๑) กำหนดจุดหมาย
- ๒) จัดรูปแบบการเรียนการสอน
- ๓) ใช้วัสดุอุปกรณ์สื่อการสอนและสถานที่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ
- ๔) ประเมินผลเพื่อการปรับปรุงและพัฒนา
- ๕) การกำหนดจุดหมายการสอนให้ตรงตามระดับของผู้เรียน

๖) กิจกรรมการสอน ควรออกแบบให้ครอบคลุมสาระวิชาที่สอน และจัดเป็นกิจกรรมที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของแต่ละชุมชน

๗) การประเมินการสอน ควรมีการประเมินก่อนเรียน ระหว่างเรียน และหลังเรียน^๕

๒. ต้องมีพุทธวิธีการสอน ควรยึดตามแบบลีลาการสอนของพระพุทธองค์ (เทศนาวิธี) มี ๔ ประการ ดังนี้

๑. สันทัดสนา (ชี้แจงให้เห็นชัด คือ จะสอนอะไร ก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบายและแสดงเหตุผล ให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจัง ดังจูมมือไปดูเห็นกับตา

๒. สมาทปนา (ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรปฏิบัติหรือห้ามนั้น ก็แนะนำหรือบรรยายให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญ จนใจยอมรับ อยากลงมือทำ หรือนำไปปฏิบัติ

๓. สมุตเตสนา (เร้าใจให้อาจหาญแก่งกล้า คือ ปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้น เกิดความอุตสาหะ มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จจงได้ สู้งาน ไม่หวั่นระย่อไม่กลัวเหนื่อย ไม่กลัวยาก

๔. สัมปหังสนา (ปลอบขโลมใจให้สดชื่นร่าเริง คือ บำรุงจิตให้ชุ่มชื่นเบิกบาน โดยชี้ให้เห็นผลดีหรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับและทางที่จะก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมีความหวังและร่าเริงเบิกบานใจ^๖

ผู้สอนจะต้องนำพุทธวิธีการสอนนำไปใช้ให้เหมาะสมกับนักเรียนแต่ละช่วงชั้นของผู้เรียน จะสอนในระดับไหน อย่างไร ก็พิจารณาว่า ควรจะใช้หลัก หรือ ทฤษฎีตามพุทธวิธีการสอนแบบใด จึงจะเหมาะสม ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับผู้สอนจะสามารถนำหลักการสอนไปปรับบูรณาการให้เหมาะสมกับนักเรียนชั้นเรียนนั้นๆ ตามพัฒนาการของนักเรียนในแต่ละวัย และอีกประการหนึ่ง พุทธวิธีการสอนมีหลายประการ ทศพลญาณ ๑๐ เป็นหลักธรรมประการหนึ่งที่สามารถนำมาใช้สอนได้อย่างเหมาะสม ทศพลญาณ ๑๐ ได้แก่

๑) รู้กฎธรรมชาติเกี่ยวกับขอบเขตและขีดขั้นของสิ่งทั้งหลายว่า อะไรเป็นไปได้ อะไรเป็นไปไม่ได้ และแค่ไหนเพียงไร โดยเฉพาะระหว่างเหตุกับผล

๒) ปรินิพพานรู้ผลของกรรม คือ สามารถกำหนดแยกการให้ผลอย่างสลับซับซ้อน ระหว่างกรรมดีกับกรรมชั่ว ที่สัมพันธ์กับปัจจัยแวดล้อมต่างๆ

^๕ ทิศนา ขัมมณี, ศาสตร์การสอน พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีในการสอน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙).

๓) ปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่คติทั้งปวง คือ สุขคติ ทุกคติ หรือพ้นจากคติ หรือปรีชาหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่อรรถประโยชน์ทั้งปวง

๔) ปรีชาหยั่งรู้สภาวะของโลกอันประกอบด้วยธาตุต่างๆ เป็นอนเนก คือ รู้สภาวะของธรรมชาติทั้งฝ่ายอุปาทินนสังขารและฝ่ายอนุปาทินนสังขาร เช่น รู้จักส่วนประกอบต่างๆ ของชีวิต สภาวะของส่วนประกอบเหล่านั้น

๕) ปรีชาหยั่งรู้ธัมมิ คือ รู้ธัมมัตถ์ ความโน้มเอียง ความเชื่อถือ แนวความสนใจ เป็นต้นของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นไปต่างๆ กัน

๖) ปรีชาหยั่งรู้ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย คือ รู้ว่าสัตว์นั้นๆ มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แคไหน เพียงใด มีกิเลสมาก กิเลสน้อย มีอินทรีย์อ่อน หรือแก่กล้า สอนง่ายหรือสอนยาก มีความพร้อมที่จะตรัสรู้หรือไม่

๗) ปรีชาหยั่งรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว การออกแห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติทั้งหลาย

๘) ปรีชาหยั่งรู้อันทำให้ระลึกภพที่เคยอยู่ในหนหลังได้

๙) ปรีชาหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายอันเป็นไปตามกรรม

๑๐) ปรีชาหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย^๗

๓. ต้องมีรูปแบบวิทยาการการสอน การสอนให้ผู้เรียนรู้จักใช้สมองวิเคราะห์เป็น คิดเป็น ไม่ใช่ท่องจำ ไม่ใช่เชื่อตามตำราอย่างเดียว ไม่ใช่เชื่อฟังแต่ผู้สอนเพียงอย่างเดียว ต้องรู้จักวิธีการนำไปวิเคราะห์สามารถนำความคิดไปต่อยอดได้ ให้รู้จักสงสัยและหาข้อสรุปด้วยการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมด้วยตนเอง ซึ่งรูปแบบวิทยาการการสอนมีหลายรูปแบบ รูปแบบ IPOF นิยมใช้กันอย่างแพร่หลาย ได้แก่

๑. ปัจจัยนำเข้า (Input) คือครู นักเรียน หลักสูตร

๒. ปัจจัยกระบวนการ (Process) คือการเตรียมความพร้อมการสอน

๓. ปัจจัยผลผลิต (Output) คือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับผู้เรียน

๔. ข้อมูลย้อนกลับ (Feedback) คือการวิเคราะห์ผลเพื่อหาข้อบกพร่องในการปรับปรุงแก้ไขต่อไป

ครูพระสอนศีลธรรมจะต้องคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล ระหว่างชั้นเรียน ว่าในห้องเรียนนั้นๆ นักเรียนมีความแตกต่างกันอย่างไร ทั้งทางภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ มีกิจกรรม หรือการประเมินผลในชั้นเรียน ควรจะต้องระบุไว้ในแผนการสอน เพื่อที่จะได้เข้าใจตรงกันระหว่างผู้สอนและผู้เรียน

^๗ แสง จันทร์งาม, วิธีสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐).

ซึ่งจะทำให้การเรียนประสบผลสำเร็จยิ่ง ๆ ขึ้น อย่างไรก็ตาม เพื่อให้การสอนศีลธรรมในโรงเรียนบรรลุผล พระสงฆ์ที่เป็นนิสิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทุกรูป จะต้องได้รับการปฐมนิเทศอบรม เรื่องรูปแบบวิทยาการการสอน ก่อนออกไปสอนศีลธรรมตามโรงเรียน^๔

๔. ต้องมีการประยุกต์ทฤษฎีวิทยาการการสอน ผู้สอนต้องรู้จักนำหลักแนวคิด ทฤษฎีประยุกต์ บูรณาการ วิทยาการไปใช้ในการบริหารจัดการ ในการเรียนการสอน เพราะทฤษฎีวิทยาการเป็นการจัดการ เชิงปริมาณ เชิงคุณภาพ เชิงปฏิบัติการ โดยสรุปแล้วใช้ระบบเทคโนโลยีสารสนเทศเป็นหลักในการ นำเสนอการจัดการเป็น รูปแบบ (Model) ตามแบบของทฤษฎีวิทยาการ ถือว่าเป็นแนวทางใหม่ในการ พัฒนาระบบการสอน การประยุกต์ทฤษฎีวิทยาการสอนนั้น ควรบูรณาการองค์ประกอบต่างๆ ให้เหมาะสม และกลมกลืนกับทฤษฎี ระบบการสอน พุทธวิธีการสอน ระบบวิทยาการการสอน ซึ่งมีสาระสำคัญ ได้แก่ ผู้สอน ผู้เรียน สื่อการเรียนการสอน รวมถึงปัจจัย สภาพแวดล้อมและทรัพยากรที่มีอยู่ในแต่ละโรงเรียน และชุมชนนั้นๆ พระสงฆ์ที่เป็นครูพระสอนศีลธรรมควรที่จะได้รู้จักการทำสื่อใช้สอนที่เป็นสื่อสิ่งแวดลอม สื่อบุคคล สื่อธรรมชาติที่พระพุทธรูปทรงใช้สอน แสดงธรรม และทฤษฎีการสอนต่าง ๆ เช่น ทฤษฎีของ บลูม บรูเนอร์ หรือ ของกาเย่เป็นต้น นำมาเป็นแนวทางในการสอนของตนเอง พุทธวิธีหรือทฤษฎีการสอน ที่เหมาะกับชั้นเรียนของผู้เรียน ก็ควรที่จะได้นำมาใช้ประกอบเข้ากับการเรียนการสอนศีลธรรมของตนเอง อาจสอดแทรกเข้าไปในเนื้อหาการเรียนการสอน กิจกรรม หรือในการทำงาน การมอบหมายงาน ทั้งใน ห้องเรียน และกิจกรรมเสริมหลักสูตรนอกห้องเรียน เพื่อให้การสอนศีลธรรมในโรงเรียนบรรลุผล พระสงฆ์ ที่เป็นครูพระสอนศีลธรรมของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ทุกรูป จะต้องได้รับการอบรม เรื่องการทำหรือใช้สื่อการสอน เช่น สื่อสิ่งแวดลอม สื่อบุคคล สื่อธรรมชาติที่พระพุทธรูปทรงใช้สอน แสดงธรรม และทฤษฎีการสอนต่าง ๆ อย่างเหมาะสม^๕

๕. ต้องมีข้อมูลหลักฐานการสอน ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นการสอนที่ใช้ ระบบให้นิสิตเรียนวิชาแกนพระพุทธศาสนา แล้วเลือกเรียนวิชาอื่น ๆ ตามสาขาที่ตนเองสนใจ การสอน ก็เป็นระบบที่แน่นอน อาจารย์แต่ละท่าน จะต้องจัดทำ มคอ. ๓ และ มคอ.๕ ทำแผนการสอน มีเอกสาร การสอน มีกิจกรรม สื่อการเรียนการสอน การวัดผลและประเมินผลทั้งในชั้นเรียนและนอกชั้นเรียน มีสื่อ และเทคโนโลยีการสอนที่ชัดเจน ครูพระสอนศีลธรรมที่จะออกไปสอนศีลธรรมจึงได้รับความรู้ที่แน่นอน หลากหลาย เพียงพอที่จะนำไปสอนศีลธรรม^๖

^๔ ทิศนา ขัมมณี, อ้างแล้ว

^๕ สรุปรจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ, พระสุวรรณเมธาภรณ์ ผศ., พระศรีธรรมภาณี, พระครูโสภณพุทธิศาสตร์ ผศ.ดร., รศ.ดร.สมศักดิ์ บุญปู, ผศ.ดร. เรืองชัย หมื่นชนะ. (สัมภาษณ์เมื่อ ๘-๒๑ สิงหาคม ๒๕๕๙)

^๖ สรุปรจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ, (อ้างแล้ว)

ข้อเสนอแนะ

จากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิทั้ง ๑๕ รูป/คน ได้แนวคิดรวบยอดข้อเสนอแนะอื่น ๆ ว่า ควรยึดตามแนวพุทธวิธีการสอนเป็นหลัก ด้วยการนำรูปแบบวิทยาการการสอนมาบูรณาการการสอนมาใช้ให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและสังคมยุคใหม่ เพราะถือว่าเป็นสังคมเทคโนโลยีสารสนเทศ เพื่อให้มีความเชื่อมโยงทั้งเชิงนโยบาย และเชิงบริหาร เช่น

๑. การสอนศีลธรรมของครูพระสอนศีลธรรม จะต้องทำความเข้าใจในเนื้อหาหลักธรรมที่จะนำไปสอนตรงตามทั้งเชิงนโยบาย และเชิงบริหาร อย่างลึกซึ้ง

๒. ครูพระสอนศีลธรรมควรจะต้องมีวัตรปฏิบัติที่น่าศรัทธาเลื่อมใสตามพระวินัยของพระสงฆ์ ซึ่งจะเป็นสื่ออย่างดีที่จะทำให้ผู้เรียนเกิดศรัทธาต่อการเรียน

๓. หน่วยงานหรือองค์กรที่รับผิดชอบกับครูพระสอนศีลธรรม ควรได้หมั่นประชุมครูพระสอนศีลธรรม เพื่อรับทราบปัญหาและหนทางแก้ปัญหา เช่น การเดินทาง การเบิกจ่ายเงินอุดหนุน เป็นต้น ดำเนินงานตามที่หน่วยงานพึงปฏิบัติได้ หรือหาทางแก้ไขไม่ให้เกิดขึ้นในปีต่อไป

๔. ข้อเสนอแนะแนวทางในการทำวิจัยครั้งต่อไป เพื่อให้เกิดเป็นพลวัตรทางการเรียนการสอน และสอดคล้องกับยุคโลกาภิวัตน์ คือ ควรเพิ่ม แนวคิดทฤษฎีและกลยุทธ์ในการสอนแบบสมัยใหม่เข้ามาในการเรียนการสอนศตวรรษที่ ๒๑ ทั้งเชิงนโยบาย และเชิงบริหารอย่างชัดเจน เช่น มีการสอนแบบบูรณาการ การสอนแบบใช้ปัญหาเป็นฐาน (PBL) และการสอนแบบใช้คำถามเป็นฐาน (QBL) เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายไทยแลนด์ ๔.๐ ของรัฐบาล เป็นต้น^{๑๑}

บรรณานุกรม

ทิตินา ขมมณี, ศาสตราจารย์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๔. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, ภูมิพลอดุลยเดช. คำสอนพ่อ:ประมวลพระบรมราโชวาทและพระราชดำริเกี่ยวกับเด็กและเยาวชน. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพมหานคร, ๒๕๕๒.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธวิธีในการสอน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.

^{๑๑} สรุปรจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ, (อ้างแล้ว)

พระไตรปิฎกภาษาไทย. **พระวินัยปิฎก มหาวรรคภาค ๑.** ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **แผนยุทธศาสตร์พระสอนศีลธรรมในโรงเรียน.** ในช่วงแผนพัฒนามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ฉบับที่ ๑๑ (๒๕๕๕-๒๕๕๙).

แสง จันทรงาม. **วิธีสอนของพระพุทธเจ้า.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

สำนักงานพระสอนศีลธรรม. **สู่จิตต์ งานมหกรรมส่งเสริมศีลธรรม และการประกวดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนด้านพระพุทธศาสนา. เฉลิมพระเกียรติ ๖๐ พรรษา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, ๒๕๕๘.**

สรุปจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ. **พระสุวรรณเมธาภรณ์ ผศ., พระศรีธรรมภาณี, พระครูโสภณ-พุทธศาสตร์, ผศ.ดร., รศ.ดร.สมศักดิ์ บุญปู, ผศ.ดร. เรืองชัย หมื่นชนะ.** (สัมภาษณ์เมื่อ ๘-๒๑ สิงหาคม ๒๕๕๙)

อรรถพล อนันตวรสกุล. สภาพและปัญหาการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนมัธยมศึกษาสังกัดกรมสามัญศึกษา. **วิทยานิพนธ์ปริญญาโท หลักสูตรครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการสอนและสังคมศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๙.**